

Studia

nad

dawną

Polską

tom { 4

MUZEUM
POCZĄTKÓW
PAŃSTWA
POLSKIEGO
W GNIEŹNIE

Gniezno 2015

Biblioteka Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, vol. 7

© Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie i Autorzy, 2015

Redaktor wydawnictw Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie:
Michał Bogacki

Autorzy:

Andrzej Buko, Józef Dobosz, Marcin Hlebionek, Jakub Łukaszewski, Andrzej Michałowski,
Michał Muraszko, Grażyna Nawrońska, Piotr Pokora

Redakcja naukowa:

Tomasz Sawicki

Redakcja wydawnicza:

Dariusz Stryniak

Tłumaczenie streszczeń na j. angielski:

Open Abramowicz, Świątelska sp. j.

Korekta:

Marzena Krzyżanowska

Projekt okładki i strony tytułowej:

Mirosław Adamczyk

DTP:

Tomasz Brończyk

Fotografia na okładce:

Rycerski tłok pieczętny z herbem Drogosław, XV w., ze zbiorów Muzeum Początków Państwa Polskiego
w Gnieźnie, fot. Ł. Kaczmarek

Wydawca:

Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie

ul. Kostrzewskiego 1, 62-200 Gniezno

tel. 61 426 46 41, faks 61 426 48 41

e-mail: sekretariat@mppp.pl

www.mppp.pl

INSTYTUCJA KULTURY
SAMORZĄDU WOJEWÓDZTWA
WIELKOPOLSKIEGO

Wydanie pierwsze

ISBN 978-83-61391-03-6

Gniezno 2015

Druk: Zakład Poligraficzny Moś & Łuczak sp. j., Poznań

JAKUB ŁUKASZEWSKI

Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Zaginiony i odnaleziony – piętnastowieczny rękopis z dziełami Pseudo-Augustyna i Pseudo-Chryzostoma z Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie

Prowadzona od 2013 roku inwentaryzacja zasobu dawnej Biblioteki Katedralnej w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie przynosi sporo ciekawych, zaskakujących znalezisk¹. Wśród tysięcy porządkowanych i katalogowanych starodruków można bowiem często natrafić na książki przez lata uważane za zaginione². Tak też było w przypadku jednego z woluminów zawierającego współoprawne inkunabuł i późnośredniowieczny rękopis. Jest to, jak dotąd uważany za zagubiony, kodeks należący do rękopisów z Zespołu Seminaryjnego gnieźnieńskiej Biblioteki Katedralnej, o dawnej sygnaturze MS 20.

Zabytek został pobieżnie opisany tylko raz przez księży Tadeusza Trzcńskiego i Arkadiusza Lisieckiego. Warto przytoczyć część ich ustaleń: „Kodeks około r. 1500, papierowy, 29×21 cm, jedną ręką pisany, rękopisu stron 121 [...]”, miał według nich zawierać dzieła św. Augustyna z Hippony i św. Jana Chryzostoma. Co ważne, manuskrypt „oprawiono razem z drukiem” – wydanym w 1482 roku w Strasburgu dziełem *Expositio brevis et utilis super toto psalterio*

¹ Projekt „Inwentaryzacja zasobu Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie” prowadzony jest w ramach grantu finansowanego z Narodowego Programu rozwoju Humanistyki MNiSW (nr 11H 12 0179 81), kierownik dr Piotr Pokora.

² P. POKORA, *Pontificale Romanum z 1520 roku z biblioteki prymasa Macieja Drzewickiego. O odnalezieniu jednego z zaginionych klejnotów Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, „Biblioteka” 2013, nr 17 (26), s. 37–51.

Jana Turrecrematy. Oprawę książki stanowiła deska obciągnięta brązową skórą. Księża zauważyli także, iż w oprawę wszyto pergaminowy dokument, z którego odczytali m.in.: *Littera [?] diuisoria Anne ad Straccowa super Ravam Ciuitatem* i oszacowali, że spisano go w XIV wieku³.

Od czasów opracowania T. Trzczińskiego i A. Lisieckiego przez kolejne kilkadziesiąt lat nie wzmiankowano tego kodeksu w literaturze. Dopiero Jadwiga Rył, tworząc na nowo katalogi gnieźnieńskiej Biblioteki Katedralnej, odnotowała jego zaginięcie⁴.

Odnaleziony ostatnio zabytek można więc ponownie dokładniej opisać. Pomimo uszkodzenia oprawy (oderwana górna okładzina) blok kodeksu jest w dobrym stanie. Oprawiony został w stosunkowo grube (8 mm) deski bukowe o rozmiarze 304×210 mm, obłożone brązową skórą. Na płaskim grzbiecie z widocznymi sześcioma skórzanymi związami (dwa skrajne są pojedyncze, pozostałe podwójne) zachował się papierowy szyldzik z dawną sygnaturą MS 20. Zdobienia górnej i dolnej okładziny sporządzono metodą ślepego tłoczenia za pomocą strychulca i pięciu rodzajów tłoków introligatorskich. Dekorację oparto na kompozycji ramowej wykonanej wyciskami strychulca tworzącymi wokół zwierciadła bordiurę. W bordiurze górnej okładziny znajdują się wyciski tłoka o nietypowej formie owocu granatu, wypełnionego motywem floralnym⁵, i niewielkiego trójlistka, z kolei w bordiurze dolnej okładziny są odciski tłoka z motywem liścia (ryc. 1). Przestrzeń zwierciadła dolnej i górnej okładziny podzielona została strychulcem w pola rombowe i trójkątne. Na przecięciach linii strychulca znajdują się wyciski z motywem tzw. rozety wirującej i zwykłej rozety. Wewnątrz geometrycznych pól odcisnięto rombowe tłoki z motywem lilii i wspomnianego wyżej nietypowego medalionu. Przy górnej krawędzi deski dolnej okładziny znajduje się otwór – ślad po katenacji. Blok scalają dwie metalowe klamry. Co istotne, na górnej okładzinie umieszczono papierową nalepkę z wypisanym tytułem pierwszego współprawnego dzieła (napis: *Joannis de Turecremata expositio psalterij*).

Oprawa jest najpewniej dziełem lokalnego, wielkopolskiego warsztatu introligatorskiego (może poznańskiego). Świadczy o tym wzmocnienie bloku książki za pomocą fragmentów dwóch dokumentów pochodzących z kancelarii starosty generalnego wielkopolskiego. Przednią kartę ochronną wykonano z fragmentu pergaminowego dokumentu, na którego stronie dorsalnej widoczna jest nastę-

³T. TRZCIŃSKI, [A. LISIECKI], *Biblioteka Seminarium Duchownego w Gnieźnie. Katalog rękopisów aż do roku 1725*, Poznań 1909, s. 13–14.

⁴J. RYŁ, *Katalog rękopisów Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, Lublin 1983, s. 5, przyp. 12 oraz s. 340–341 (nadbitka z czasopisma: „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1982–1983, t. 46–47; dalej jako: ABMK).

⁵Za konsultacje i pomoc w opisie tego oryginalnego motywu zechcą przyjąć podziękowania panowie mgr Michał Muraszko i dr Arkadiusz Wagner.

Ryc. 1. Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, rękopis, sygn. MS 1020, oprawa – dolna okładzina. Fot. J. Łukaszewski

pująca nota: *littera divisoria Anne cum Straczkowa super Nowam Civitatem etc.* Dokument odnosi się więc do Nowego Miasta n. Wartą (pow. średzki) i dotyczy podziału dóbr nowomiejskich pomiędzy siostry Annę (żonę Dobrogosta Ostrogora) i Małgorzatę (żonę Macieja Borka Osieckiego, zw. Strączkiem)⁶. Nie zachowała się data wystawienia tego dyplomu, skądinąd jednak wiadomo, że do transakcji mogło dojść między latami 1432 a 1444⁷. Fragment drugiego pergaminowego dyplomu użyty został jako zszywka umacniająca środek pierwszej składki inkunabułu. Zachował się na nim tylko następujący fragment: *de Babino heredes recogno [verunt]*⁸.

W opisywanym klocku introligatorskim pierwszą pozycją jest inkunabuł zawierający popularne dzieło Johannes de Turrecrematy, *Expositio super toto psalterio* (Strasburg, *Typographus Legendae Aureae*, 29 kwietnia 1482, 2°)⁹. Egzemplarz ozdobiono licznymi inicjałami, naniesionymi czerwonym i niebieskim inkaustem, oraz rubrykacjami. Na uwagę zasługują dwa większe inicjały: *B[eatissimus]* na nieliczbowanej k. 1r druku oraz *B[eatus vir]*, na nieliczbowanej k. 2r¹⁰ (ryc. 2).

Współoprorny z inkunabułem manuskrypt składa się z 62 papierowych kart o rozmiarze 290×208 mm złożonych w sześć składek (pięć seksternów i jedno bifolium)¹¹. Na każdej stronie znajdują się dwie kolumny pisma o zmiennej liczbie wierszy (od 40 na s. 15 do 61 na s. 118)¹². Tekst pisany był przez jednego skrybę kursywą gotycką z dużą ilością abrewiacji. Do strony 57 (kolumna *b*, wers 17) pisarz posługiwał się inkaustem o kolorze ciemnobrązowym, później atramentem

⁶Zob. np. A. GAŚSIOROWSKI, *Ostroróg Dobrogost*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław–Warszawa–Kraków 1979, s. 497–499; G. RUTKOWSKA, *Ostroróg – dobra*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 3, z. 3 (dalej jako: SHGPozn.), red. A. Gaśsiorowski, Poznań 1999, s. 496 i nn.; K. GÓRSKA-GOŁASKA, *Osieczna, Osieczna – dobra*, [w:] SHGPozn., cz. 3, z. 3, red. A. Gaśsiorowski, Poznań 1999, s. 456–470; R. GRYGIEL, T. JUREK, *Doliwowie z Nowego Miasta nad Wartą, Dębna i Biechowa*, Łódź 1996, s. 316.

⁷R. GRYGIEL, T. JUREK, dz. cyt., s. 316–317.

⁸W Wielkopolsce były trzy miejscowości o tej nazwie, trudno więc powiedzieć, o której z nich mowa.

⁹*Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*, t. 2: *M–Z*, red. A. Kawecka-Gryczowa, oprac. M. Bohonos, E. Szandorowska, Wrocław 1970, nr 5425; ISTC it00527000 (The Incunabula Short Title Catalogue: <http://istc.bl.uk/search/search.html?operation=record&rsid=356154&q=35>; dostęp: 05.10.2015).

¹⁰Jest to więc trzeci, dotychczas nieodnotowany, egzemplarz z tym wydaniem dzieła Turrecrematy w Bibliotece Katedralnej w Gnieźnie. Dwa pierwsze to inkunabuły o sygn.: Inc. 260 c adl., Inc. 273 – zob. J. WOJTKOWSKI, *Rekonstrukcja drugiego zeszytu katalogu inkunabułów Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie księdza Leona Formanowicza*, ABMK 1969, t. 18, s. 103, poz. nr 503.

¹¹Wbrew obecnie przyjętemu zwyczajowi foliowania kart kodeks posiada paginację. Numery stron naniesiono ołówkiem najprawdopodobniej na początku XX wieku. Składki: 1 (s. 1–24), 2 (s. 25–48), 3 (s. 49–72), 4 (s. 73–96), 5 (s. 97–120), 6 (s. 121–124).

¹²Dalej w tekście do oznaczenia kolumny lewej będę stosował literę „a”, do oznaczenia kolumny prawej literę „b”.

Psalmus primus in quo
describitur processus in be
nitudinem.

Etatus

vir qui non
gibita via re
cta recededo:
in psilio im
piorum pra
uis cor ma
chinationib⁹

consentiendo qui in via peccato
rum non stetit sz vitā suā imma
culatā puritate trāsīuit et qui pe
sulentis dogmatib⁹ venena non
seminauit nec posteris pniciose do
ctrine exempla reliquit.

Sed in lege dñi sunt voluntas
eius vt diuine legis mādata pficiat
et in lege ei⁹ adimplēda medita
tur assidue in prosperis et in
aduersis nō tm lectione legi sed in
gi obseruatiōe sanctitatis.

Et erit tanq⁹ lignū quod plan
tatum est sec⁹ fluenta aquarū
virore diuine grē sp viū⁹. q⁹ bonorū
opez plenitudine fecūdu fructuz
dabit tpe vite sue dignū felicit
tis eterne. Et verba ei⁹ non
defluent a veritate in mendacium
ne incassuz sine vtilitate sz ad alioz
eruditiōe z salutē pficient et om
nia quecūqz faciet sp. p⁹ per
buntur sibi ad consecutiōem vite
eterne.

Non sic impij nō sic
sed tanq⁹ puluis infecūdu et
siccus ab humore diuine grē que au
ra diaboli p⁹icit a facie stabili
tatis eterne.

Idco quia sunt sicut puluis non
resurgent impij sz infideles in

iudicio discussionis vt examinētur
quia nō credentes penis certissimis
iam iudicati sunt neqz peccato
res professione xpiani sz minorib⁹
peccatis obnoxi resurgēt in greg
gatione iustoz quia nō admit
tentur ad vitā eternā ad quas iusti
congregabuntur.

Quoniam nouit dominus
ficticia approbatiōis viam iusto
rum vt pte quia mūda splendida z
delectabilis: qz expedita via ad bea
titudinem iter autem impioz
nō approbat: sed reprobāt. vt pote
quia immundū tenebrosū z triste
deducens in pditiōe.

Psalmus. II. in quo de ma
chinatione et rebellionē molt
entium ptra regnūz chasti et
de ipsius chasti excellentia et
dignitate.

Propheta admirans mali
ciam persecutorūz chasti quā
preuidebat spiritu ait:

Vare fremu

erunt more feraz sine ra
tione gētilēs romani in
deoz meditati sunt inania cre
dentes p chasti mortem extinguere
nomē z famā z regnū eius.

Affuerunt huic malicie prebētes
fauore: herodes z pilatus sacrilegis
mentibus in hoc scelere cōsentientes
z sacerdotum principes conue
nerunt in via praua voluntate
aduersus dominum deuz pa
trem et aduersus christum filium
eius.

dicētes Virū pamiū
vincula. s. doctrina z miracula z p
missiones quibus christus et eius

Ryc. 2. Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, rękopis, sygn. MS 1020, k. 2r współprawnego inkunabułu: Johannes de Turrecremata, *Expositio super toto psalterio*, Strasburg, *Typographus Legendae Aureae*, 29 kwietnia 1482, 2°. Fot. J. Łukaszewski

o bardziej intensywnym, czarnym kolorze. W rękopisie nie ma wielu zdobień, jedynie skromne inicjały naniesione rubrą lub niebieskim inkaustem (ryc. 3).

Zdaniem T. Trzczińskiego i A. Lisieckiego manuskrypt miałby pochodzić z około 1500 roku. Takiemu datowaniu przeczy jednak pismo (gotycka kursywa bez naleciałości pisma humanistycznego) oraz rodzaj papieru. Na stronie 123 zachował się dobrze widoczny znak wodny (rozm. 39×116 mm). Przedstawia on głowę wołu z oczami i umieszczonym między rogami chwostem zakończonym czteropłatkowym kwiatem, pod którym znajdują się dwa pąki (po jednym z każdej strony chwostu) umieszczone na pojedynczym pręcie. Najbardziej odpowiada mu znak na papierze pochodzącym z Staatsarchiv Coburg datowany na 1469 rok¹³. Można więc przyjąć, że rękopis powstał w latach siedemdziesiątych XV wieku i przez jakiś czas mógł być nieoprawiony.

Manuskrypt zawiera cztery skopiowane utwory Pseudo-Augustyna oraz fragment dzieła Pseudo-Chryzostoma:

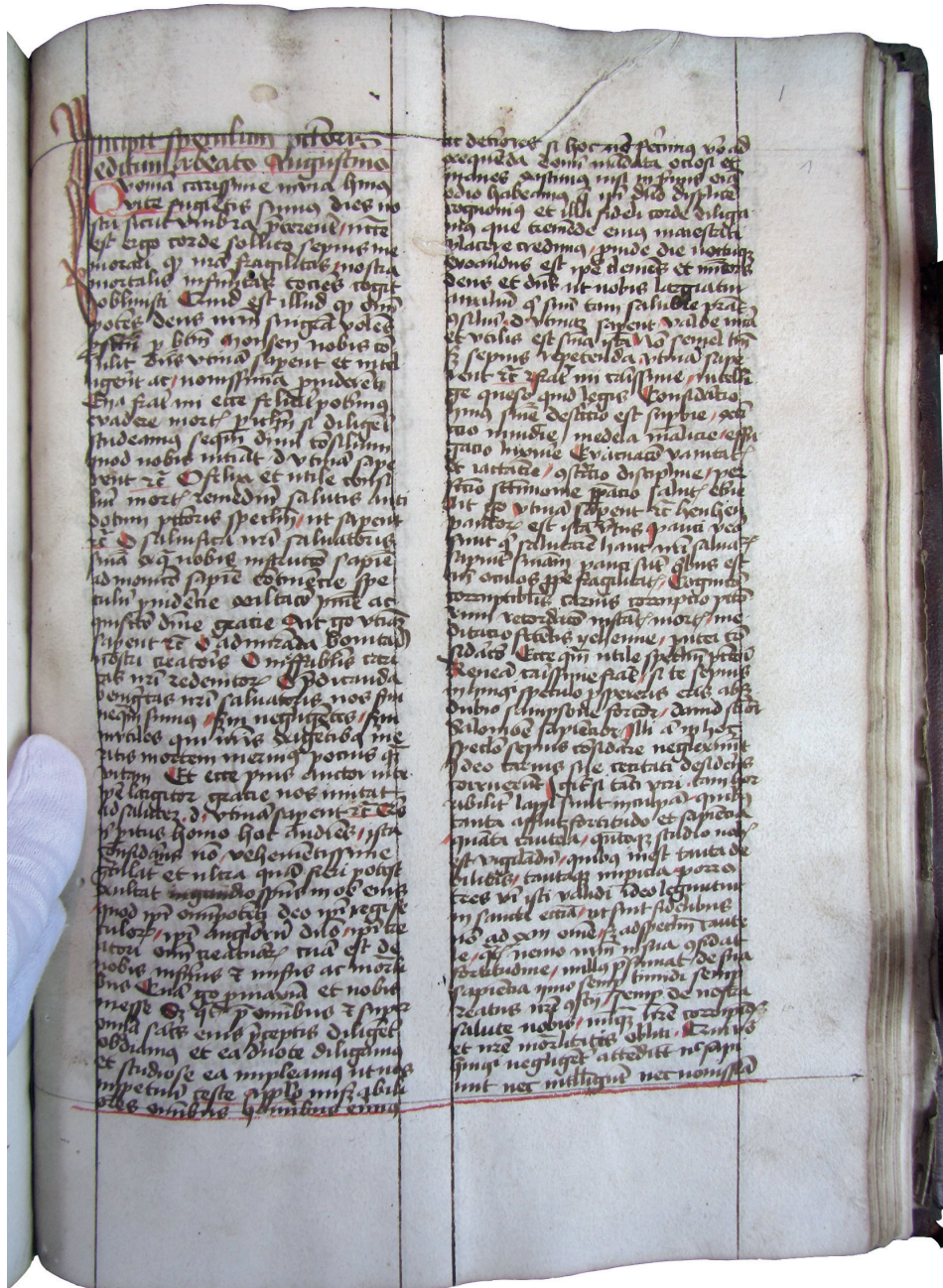
1. Pseudo-Augustinus Hipponensis, *Speculum peccatoris*. [s. 1^a] Incip.: *Incipit speculum peccatoris editum a beato Augustino. Quoniam carissimi in via huius vite fugientis sumus...*; [s. 6^a] Expl.: *super est igitur ut diligenter discas, quomodo sane sapias, et recte intelligas, quo modo novissima tua prudenter provideas, ut per hec eternam damnationem evadas, et cum domino nostro Ihesu Christo vitam eternam possideas*. Wyd. PL, t. 40, kol. 983–992¹⁴.

2. [Pseudo-Augustinus Hipponensis, *Liber de dulci admonitione animae* = Pseudo-Bernardus Claraevallensis, *Tractatus de interiori domo seu de conscientia aedificanda*, Cap. 38–41]. [s. 6^a] Incip.: *Anima mea si vis amari a Deo reforma in te ymaginem suam et amabit te, repera in te similitudinem...*; [s. 9^b] Expl.: *pocius contemplacione quam terrestrium occupacione preeunte et conducente at que sub sequente gratia domini nostri Ihesu Christi, qui cum Deo Patre in unitate Spiritus Sancti in regnum. In Saecula Saeculorum Amen*. Wyd. PL, t. 184, kol. 546–552.

3. Pseudo-Augustinus Hipponensis, *De fuga mulierum*. (*Sermo CCXCII. De in cauta familiaritate extraneorum mulierum*). [s. 9^b] Incip.: *Incipit Libellus Beati Augustini de Fuga Mulierum etc. Nemo dicat fratres karissimi, quod temporibus nostris martyrum certamina esse non possit*. [s. 12^a] Explic.: *...non poterit. Igitur iugiter clamemus cum propheta Oculi mei semper ad Dominum quia ipse evellet de laqueo pedes meos. Ipso domino nostro Ihesu Christo mediatore Dei et hominum cuius misericordia plena est terra*. Wyd. PL, t. 39, kol. 2301–2303.

¹³ Landesarchiv Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart, J 340 (<http://www.piccard-online.de>), nr 70422 (dostęp: 25.10.2015).

¹⁴ *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, red. J. P. Migne, t. 1–217, Paris 1844–1855 (w tekście głównym jako: PL).

Ryc. 3. Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, rękopis, sygn. MS 1020, s. 1: incipit dzieła Pseudo-Augustyna *Speculum peccatoris*. Fot. J. Łukaszewski

4. Pseudo-Augustinus Hipponensis, [*De castitate (Sermo CCLXXXIX)*]. [s. 12^a] Incip.: *Incipit tractatus de continencia* [!]. *Quando castitatis bonum, fratres karissimi secundum quod decet et expedit commendamus.* [s. 13^b] Explic.: *studeant* [!] *gaudium facere ut eternam mereamur felicitatem unanimiter pervenire. Praestante domino nostro Ihesu Christo cui honor et Gloria in secula seculorum amen.* Wyd. PL, t. 39, kol. 2291–2294.

5. Pseudo-Johannes Chrysostomus, *Opus imperfectum in Matthaem.* [s. 14^a] Incip.: *Incipit liber Johannis Crisostomi de opere imperfecto. Sicut referunt Matthaem scribere ewangelium causa.* [s. 121^b] Explic.: *Sed sollicitum fecit hominem ut quantum ad se festinet agere ea.* Wyd. PG, t. 56, kol. 611–719¹⁵.

Strony 122–124 są niezapisane.

Pozostaje jeszcze kwestia proveniencji kodeksu. Na nienumerowanej karcie 1r inkunabułu znajduje się wpis własnościowy naniesiony w XVII wieku, nieodnotowany przez T. Trzczińskiego i A. Lisieckiego: *Con[ven]tus Posnanien[is] Ordinis Fr[atru]m Praedicatorum.* Wolumin pochodzi więc z dawnej biblioteki klasztoru poznańskich dominikanów. Mimo że wpis proveniencyjny jest późny, to możliwe, że kodeks już pod koniec XV wieku wchodził w skład księgozbioru poznańskiego konwentu, który w tym okresie posiadał sporo katenatów¹⁶. Opisywany kodeks także ma ślad po katenacji – mocowaniu łańcuchem do pulpitu. Spoczywał na nim ułożony płasko, górną okładziną ku czytelnikowi (wskazuje na to papierowa nalepka z tytułem dzieła umieszczona właśnie na górnej okładzinie). Do gnieźnieńskiej biblioteki seminaryjnej zabytek dostał się najprawdopodobniej w pierwszej połowie XIX wieku wraz z dziesiątkami innych ksiąg ze skasowanego przez Prusaków klasztoru¹⁷. Zaginął najpewniej po II wojnie światowej – został błędnie umieszczony wśród starodruków gnieźnieńskiej Biblioteki Katedralnej. Dzięki przeprowadzanej inwentaryzacji udało się go odkryć na nowo. Otrzymał on, zgodnie z klasyfikacją przyjętą przez J. Rył, sygnaturę MS 1020¹⁸.

¹⁵ *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, red. J. P. Migne, t. 1–161, Paris 1856–1866 (w tekście głównym jako: PG).

¹⁶ L. FORMANOWICZ, *Katalog inkunabułów Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie. Zeszyt 1*, Poznań 1939, s. 13, poz. nr 37.

¹⁷ J. RYŁ, *Katalog inkunabułów Zespołu Seminaryjnego Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, ABMK 1972, t. 25, s. 115.

¹⁸ J. RYŁ, *Katalog rękopisów*, dz. cyt., s. 4 oraz s. 5, przyp. 12.

Lost and found – the fifteenth-century manuscript of the works of Pseudo-Augustine and Pseudo-Chrysostom from the Cathedral Library in Gniezno

Summary

The article concerns, found during the inventory of the Complex of Cathedral Library in the Archives of the Archdiocese of Gniezno, fifteenth-century volume, consisting of co-bound incunabulum and paper manuscript. It is, as previously thought, lost code of former signature of MS 20, which was a part of the Complex of Seminary of Cathedral Library of Gniezno. In the article, the monument was described in terms of codicological, palaeographical, its content was identified, and provenance was specified. The parts of parchment diplomas, used to reinforce the book block, indicate that the binding of the code may be the work of local (Wielkopolska) bookbinding workshop. Preserved in the pages of the manuscript distinctive watermark and a letter (Gothic cursive) indicate that the code was written in 70s. of the fifteenth century. The volume consists of incunabula (Johannes de Turrecremata, *Expositio super toto psalterio*, Strasburg, *Typographus Legendae Aureae*, 29 April 1482, 2°), and the manuscript of the four treatises of Pseudo-Augustine of Hippo and a part of the work of Pseudo-John Chrysostom. The monument originally belonged to the library of the Dominican monastery in Poznań. It was provided to Gniezno in the nineteenth century, after dissolution of the monastery. Currently, the rediscovered code receives MS 1020 signature.